

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**VAZIRLAR MAHKAMASI HUZURIDAGI
O‘ZBEK TILINI RIVOJLANTIRISH JAMG‘ARMASI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI HUZURIDAGI DAVLAT
TILIDA ISH YURITISH ASOSLARINI O‘QITISH VA MALAKA OSHIRISH
MARKAZI**

“DAVLAT TILI TARAQQIYOTI: MUAMMO VA YECHIMLAR”

mavzusidagi V respublika an’anaviy ilmiy-amaliy anjumani

MATERIALLARI

**“BOOKMANY PRINT”
TOSHKENT – 2025**

UO‘K: 494.375

KBK: 81.633.1

D 26

Davlat tili taraqqiyoti: muammo va yechimlar [Matn]: to‘plam / Sh.Sirojiddinov.
– Toshkent: Bookmany print, 2025. – 450 b.

Mazkur to‘plam “Davlat tili taraqqiyoti: muammo va yechimlar” mavzusidagi V respublika an’anaviy ilmiy-amaliy anjumaniga tilshunos olimlar, vazirlik, idoralar, mahalliy ijro etuvchi organlarning davlat tili bo‘yicha maslahatchilari hamda tadqiqotchilar tomonidan yuborilgan materiallardan tashkil topgan. Undagi maqolalarda davlat tilining dolzarb muammolari, ularni hal qilish bo‘yicha takliflar, yechimlar berilgan. To‘plam tilshunoslar, professor-o‘qituvchilar, tadqiqotchilar, magistrlar va talabalar uchun mo‘ljallangan.

(Maqolalarning ilmiy saviyasiga mualliflarning o‘zlari mas’uldirlar).

Mas’ul muharrir:

Sh.Sirojiddinov, filologiya fanlari doktori, akademik

Tahrir hay’ati:

I.Azimov, filologiya fanlari doktori, professor

A.Eminov, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

B.Jo‘rayeva, filologiya fanlari doktori, professor

M.Abdiyev, filologiya fanlari doktori, professor

F.Bobojonov, filologiya fanlari doktori, dotsent

M.Saparniyozova, filologiya fanlari doktori, dotsent

M.Hakimova, filologiya fanlari doktori, professor

M.Umirzoqova, filologiya fanlari doktori, dotsent

H.Yodgorov, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

H.Suyunov, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

N.Quldashev, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o‘qitish va malaka oshirish markazi Ilmiy-metodik kengashida nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9910-06-774-7

© “Bookmany print” nashriyoti, 2025.

DÈREXT/ DEREXT, DAYA- VE DİRE- KELİMESİNİN ETİMOLOJİSİ

Farhad RAHİMİ *

Öz

Bu makalede Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinde “ağaç” anlamına gelen derext kelimesinin etimolojik kökeni derinlemesine incelenmektedir. Kelimenin Farsça kökenli olduğu sanılsa da, bu çalışmada dèrext/ derext kelimesinin Türkçe tıy-, tire-, tiregü, tirek, tèrek gibi ağaçlarla ilişkili köklerle bağlantılı olduğu ve Türkçe kökenli olabileceği tezini ortaya koymaktayız. Bu çalışmada daya- fiilinin Türkçe tıy- kökü ile olan ilişkisi incelenmiş, aynı kökten türeyen farklı bir fiil biçimi olarak değerlendirilmiştir. Bu yaklaşım, daya- fiilinin dış kaynaklı değil, Türkçe kökenli bir fiil olduğunu savunmaktadır. Türkçe dire- fiilinin etimolojik kökeni, Türkçe tir ismi veya tir- fiili temelinde ele alınmaktadır. Ayrıca İngilizce tree/ direct kelimesi ile Türkçe tèrek/ dèrext kelimesi arasındaki fonetik ve kavramsal benzerlikler de incelenerek, bu ortaklıkların tesadüf olmadığını gösterme amaçlanmaktadır.

Anahtar Sözcükler: dèrext/ derext, etimoloji, Türkçe, tıy-, tire-, tiregü, tirek, tèrek, daya-, diyan-, tree, direct, Farsça, ağaç, kavak, İngilizce.

Etymology of The Word Dèrext/ Derext

Abstract

This article presents a comprehensive etymological study of the word derext, meaning “tree” in Uzbek Turkish and New Uygur Turkish. Although it is thought that the word is of Persian origin, in this study we put forward the thesis that the word dèrext/derext is related to the roots related to trees such as tıy-, tire-, tiregü, tirek, tèrek in Turkish and may be of Turkish origin. This article investigates the etymology of the Turkish verb daya- “to lean on”, arguing that it originates from the Turkish root tıy-, the study proposes a native Turkic origin for daya. This article investigates the etymology of the Turkish verb dire- based on the Turkish noun tir or a possible verb tir-. The paper also explores the phonetic and semantic similarities between the English word tree/ direct and the Turkish word tèrek/ dèrext, suggesting a deeper historical connection that challenges conventional assumptions about linguistic genealogy.

Keywords: dèrext/ derext, etymology, Turkish, tıy-, tire-, tiregü, tirek, tèrek, daya-, diyan-, tree, direct, Persian, ağaç, kavak, English.

Giriş

Türk dili tarihsel olarak birçok dil ile temas halinde olmuş ve bu temaslar sonucu çeşitli kelime alışverişleri meydana gelmiştir. Derext kelimesi, bugünkü Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinde “ağaç” anlamında kullanılmakta olup, genellikle Farsça dèrèxt/ derext (درخت) kelimesinden geldiği sanılmaktadır. Ancak bu kabulle kelimenin yapısal ve tarihsel olarak Türkçedeki benzer köklerle olan ilişkisi göz ardı edilmektedir. Bu çalışmada, dèrèxt/ derext kelimesinin Türkçedeki tıy-, tire-, tiregü, tirek ve terek gibi köklerle olan etimolojik ilişkisi ele alınacaktır. Bu çalışmada daya- fiilinin Türkçe tıy- fiili ile olan bağlantısı incelenecek, biçimsel ve anlamsal ilişkileri ortaya konacaktır. Dire- fiilinin tir isim köküyle veya tir- fiil türeviyle olan bağlantısı ön plana çıkarılarak incelenecektir.

3. Türkçe Köklerle İlişkilendirme

Tirek kelimesi, Eski Türkçede “kavak” anlamına gelir ve DLT’te de geçmektedir. Aynı şekilde “direk, dayanak, destek” anlamına gelir ve ağaçların hem yapısal hem de sembolik gücünü ifade eder. Bu anlamıyla DLT’te Tiregü biçiminde geçer. Bu bağlamda, ağacı tanımlayan bütün bu Türkçe köklerin ortak özelliği, dik duran ve canlı yapılar olmalarıdır.

*tı- > tı-d- “engel olmak” > tıy- “engel olmak” > tıy-a- > taya- > daya- “dire-, daya-” > daya-n-

-d- ve -a- eklerinin her ikisi de fiilden anlamı pekiştirilmiş fiil yapar. Ko- > ko-d- > koy-, to- > to-d- > toy- ve tık- > tık-a- gibi.

Tıy-: AŞ-Yazma: تيبیب “menedip” (89a)// SG-Yazma: تيماق (işbalı) “menetmek” (774)// DLT-Yazma: Tıtmak/ Tızmak/ Tıymak (تيماق – تيماق – تيماق) “menetmek” (412)// CC (574), Kzk.Tr (567), Krgz.Tr (735), Mlk.Tr (397), Tatar.Tr (280): Tıy- “tutmak, menetmek, engellemek”// Özb.Tr: Tıy- “alıkoymak” (88)// Yuyg.Tr: Tıymak “menetmek”(415).

Azb.Tr. ağızlarında kullanılan diyan- “dayan-” biçimi yukarıdaki açıklamayı desteklemektedir.

*tı- > *ti- > tir “sağlam, güçlü, dayanıklı, dirençli” > tir+e- “dire-, daya-”.

Ayrıca tıy-, tire- ve daya- fiillerinin aynı anlama gelmesi bu açıklamaları destekler.

Azb.Tr’nde tir “direk; ok; gerili” kelimesi bulunduğu gibi, tir çekil- ve tir uzan- gibi deyimler de vardır. Tir kelimesi Farsçada da aynı anlamlarda kullanılmaktadır.

Tire- fiilinin kökeniyle ilgili ikinci ve daha zayıf bir ihtimal *tir- fiilinden türemesidir: *tı- > *ti- > *tir- > tir-e- “dire-, daya-”/ tirig “diri”/ tir-il- “diril-”/ DLT. Tir-gür- “dirilt-”.

*tı- > *ti- > tık “dik”.

Tire- “dire-, daya-” > DLT. Tiregü “direk” > tirek “direk; kavak” > terek “ağaç; kavak” > YUYg.Tr. terek/ dèrek “kavak” > YUYg.Tr. derex “ağaç” > YUYg.Tr. derext “ağaç”.

Derext kelimesindeki /t/ sesi ikincil bir ses olarak türemiştir. Saha (Yakut) Türkçesindeki tirex “dayanak” biçimi de dikkate değer (60): DLT. Tiregü “direk” > tirek “direk; kavak” > Saha.Tr. tirex “dayanak” (60).

DLT-Yazma: تَرَامَاک “direk dikmek, diremek” (559); تَرَاکو “direk” (225)// CC: Tirek “direk” (844)// AŞ-Yazma: تیرکاماک (ilk kef /g/ ile) “direk dikip dayak vurmak; engellemek; savmak” (82b-83a)// SG-Yazma: تیرکاماک – تیراماک (/g/ üstün ile) “dikmek, dikleştirmek, doğrultmak; kurmak; direğe yaslayıp dikine koymak” (726/728); تیراک “kavak; mecaz olarak: ev direği” (733-734)// Hak.Tr: Tîre- “diremek, dayamak, destek koymak”; Tîreg “direk, dayak, destek” (504)// Kzk.Tr: Tire- “dayamak, diremek”; Tirek “direk; dayanak, destek” (575)// Krgz.Tr: Tire- “dayamak, diremek” (739); Tûrök “direk; destek” (773)// Mlk.Tr: Tire- “dayamak”; Tirev “destek, dayanak” (399)// Tatar.Tr: Têre- “dikmek, dayamak”; Têrek “direk, dayak, destek, dayanak, mesnet” (276)// Özb.Tr1: Tirä- “diremek”; Tiräk “direk” (89)// Yuyg.Tr: Tirimek “dayamak, diremek”; Tirek “direk” (414)// Trkm.Tr1: Dire- “desteklemek, dayak koymak, payanda koymak; dayamak” (162); Direg “payanda, dayak, destek, dayanak, mesnet” (163).

DLT-Yazma: تَرَاک “kavak” (207)// CC: Têrek “ağaç” (838)// SG-Yazma: تیراک “kavak ağacı” (733-734)// Hak.Tr: Tirek “kavak” (504)// Tuv.Tr (106), Alt.Tr (175), Kzk.Tr (535), Krgz.Tr (727): Terek “kavak”// Mlk.Tr: Terek “ağaç” (392)// Tatar.Tr: Tirek “kavak ağacı; büyük ve uzun ağaç” (283)// Özb.Tr1: Teräk “kavak” (87)// Yuyg.Tr: Dèrek/ Têrek “kavak ağacı” (101/ 409); Derex/ Derext “ağaç” (97)// Trkm.Tr1: Derek “kavak ağacı” (150).

2. Farsça ile Bağlantı ve Yeniden Değerlendirme

Farsçadaki dèrext/ derext (درخت) kelimesinin Farsça ile aynı aileden olan dillerdeki ağaç isimleriyle morfolojik uyumsuzluğu, kelimenin Farsçaya dışarıdan geçmiş olabileceğini düşündürmektedir. Özellikle Türkistan bölgesinde Türkçenin yoğun etkisinde olan Farsçaya bu tür kelime geçişlerinin olabileceği doğaldır. Dèrext/ derext kelimesindeki /xt/ fonemleri Türkçedeki eski fiil veya isim yapım ekleriyle karşılaştırıldığında, tiregü > tirek > terek > terek > *tèrext > dèrext/ derext gibi bir gelişim hattı mümkün gözükmemektedir.

3. İngilizce Tree/ Direct ile Bağlantılar

İngilizce tree kelimesiyle Türkçedeki terek arasında fonetik ve anlamsal benzerlik dikkat çekicidir. Her iki kelime de kök ses dizilimi bakımından benzer yapı göstermektedir. Aynı zamanda İngilizce direct kelimesiyle Türkçedeki dèrext arasında fonetik ve anlamsal benzerlik dikkat çekicidir. Bu tür benzerliklerin Hint-

Avrupa ve Türk dilleri arasındaki erken dönem temaslara dayalı olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

Sonuç

Dêrext/ Derext kelimesi, yüzeyde Farsça sanılsa da, Türkçedeki eski ağaç isimleri ve fiilleriyle olan yakın ilişkisi, bu kelimenin Türkçe kökenli olabileceğine işaret etmektedir. Tirek, tiregü, terek gibi köklerin fonetik ve anlam olarak dêrext/ derext ile örtüşmesi bu savı desteklemektedir. Daya- fiili biçim ve anlam itibarıyla Türkçenin kendi bünyesinde var olan tıy- fiilinden türemiş olması daha muhtemeldir. Tıy- fiiliyle aynı semantik alanda bulunması, fonetik olarak benzeşim göstermesi daya- fiilinin Türkçe kökenli olduğu ve içsel evrimle geliştiği sonucuna ulaşılabilir. Bu tespit, yalnızca daya- fiilinin etimolojik kökenine ışık tutmakla kalmaz, aynı zamanda Türkçedeki iç türetme ve anlam alanı genişlemesinin bir örneğini de sunar. Dire- fiilinin kökeni Türkçe tir adı veya tir- fiiline dayanmaktadır. Ayrıca İngilizce tree/ direct kelimesi ile Türkçe terek/ dêrext kelimesi arasındaki fonetik ve kavramsal benzerlikler, bu kelimenin daha derin bir tarihsel katmanın ürünü olabileceğini düşündürmektedir.

Kaynakça

- Abuşka, Süleymaniye-Esad Efendi Ktp.*, nr. 3264 el yazması, *Tıpkıbasımı haz.* M. S. Kaçalın (2011). Niyâzi: Nevâyi'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar (el-Lugâtu'n-Nevâiyye ve'l-İstişhâdâtü'l-Çağâtâiyye), TDK, Ankara. AŞ-Yazma
- Akdoğan Yaşar (1999). *Azerbaycan Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne Büyük Sözlük*, Beşir, İstanbul.
- Argunşah M., Güner G. (2015). *Codex Cumanicus*, Kesit, İstanbul. CC
- Arıkoğlu E., Kuular K. (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara. Tuv.Tr
- Arıkoğlu Ekrem (2005). *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük*, Akçağ, Ankara. Hak.Tr
- Clauson Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford Üniversitesi, London.
- Dehhuda, Ali Ekber (Ş.1377), *Lügat-Name-yi Dehhuda*, Müessesesi-yi Çap ve İntilarat-ı Danişgah-ı Tahran, Tahran.
- Doerfer, Gerhard (1963-1975), *Türkische und Mongolische Elemente im Nuepersischen*, Band I-IV, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden.
- Eraslan Kemal (2012), *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, TDK, Ankara.
- Ercilasun Ahmet Bican (2014), Akkoyunlu, Ziyat, *Kâşgarlı Mahmud: Dîvânü Lugâti't-Türk*, TDK, Ankara.
- Eren Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro, Ankara.
- Eren Hasan (2010). *Sırça Köşkte*, TDK, Ankara.
- Ergin Muharrem (1962). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları.
- Gabain Von (2007). *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, TDK, Ankara.
- Gülensoy Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, TDK, Ankara.
- Gürsoy E., Duranlı N. M. (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*, TDK, Ankara. Alt.Tr

- Hadi İsmail (1988). *Haşiye Ber Zebanşinasi*, Yazar yay., Tahran.
- Kâşgarlı Mahmud, *Dîvānu Luġāti't-Türk*, İstanbul-Millet Ktp., nr. 4189 el yazması. DLT-Yazma
- Koç, Kenan, Bayniyazov, Aybek, Başkapan, Vehbi (2003), *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Akçağ, Ankara. Kzk.Tr
- Mîrzâ Mehdî Hân Esterâbâdî, *Senglah*, İran-Tahran Milli Ktp., nr. F-1141 el yazması. SG-Yazma
- Necip Emir Necipoviç (2008). *Yeni Uygur Türkçesi sözlüğü*, çev. İklil Kurban, 2. baskı, TDK, Ankara. YUyg.Tr
- Öner Mustafa (2009). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara. Tatar.Tr
- Özşahin Murat (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara. Bşk.Tr
- Paçacıoğlu Burhan (2006). *VIII-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı*, Bizim Büro, Ankara.
- Rahimi Farhad (2018). *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Akçağ, Ankara.
- Rahimi Farhad (2021). *Ferağî'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara.
- Rahimi Farhad (2022). *Nezrali'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü (Giriş-Metin-İnceleme-Notlar-Dizin)*, TDK, Ankara.
- Rahimi Farhad (2024). *Ferheng-i Lüġât-i Türki-yi Çağatayi Be Farsi-yi Miftahu'l-Lüġat-i Ferağî*. Tebriz: Ahter.
- Rahimi Farhad (2024). *Ferheng-i Lüġât-i Türki-yi Çağatayi Be Farsi-yi Nezrali*, Tebriz: Ahter.
- Räsänen M. (1969). *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki.
- Starostin S. A., Dybo, A. V., Mudrak, O. A. (2003), *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*, Brill, Leiden/Boston.
- Tavkul U. (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara. Mlk.Tr
- TDK (2011). *Türkçe Sözlük*, TDK, Ankara. Tr.Tr
- Tekin T., Ölmez M., Ceylan E., Ölmez Z., Eker S. (1995). *Türkmence-Türkçe Sözlük*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 18, Ankara. Trkm.Tr
- Vasiliev Y. (1995). *Türkçe - Sahaca (Yakutça) Sözlük*, TDK, Ankara. Saha.Tr
- Yaman E., Mahmud N., *Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu*, TDK, Ankara 1998. Özb.Tr
- Yudahin K. (1988). *Kırgız Sözlüğü*, çev. Abdullah Taymas, TDK, Ankara. Krgz.Tr